

Havasi Krisztina

A pécsi püspökség a Szent István király által alapított egyházmegyék közé tartozott, alapítása 1009-re tehető. Az ókori Sopianae sírkápolnákkal tűzdelt ókeresztény temetőjének északkeleti részén épült fel Pécs (*Quinqueecclesiae*) Szent Péternek szentelt, Árpád-kori székesegyháza, majd utóbb e körül alakult ki a püspöki székhely várfalakkal övezett épületegyüttese. Történeti és régészeti adatok nyomán a késő antik épületmaradványok egy részének kora középkori kontinuitása is feltételezhető, ami Karoling-korban is elven egyházi központra utalhat. A nekropolisz egyes késő antik épületmaradványainak – a kora középkori előzményekkel összefüggő – fennállása és Árpád-kori megújítása, használata is kimutatható, például a székesegyház nyugati homlokzata előtt állott *cella trichora* esetében. Ugyanakkor a 11–12. századi székesegyház és az antik romok viszonyához még számos régészeti kutatás által tisztázandó probléma fűződik.

A székesegyház korai épületéről csupán csekély forrásadat ismert. Építetőjeként a krónikás hagyomány nyomán István utódát, I. (Orseolo) Péter királyt nevezi meg a kutatás, akit itt is temettek el. Péter királynak a pécsi székesegyházhoz való kötődését annak patrocíniuma is erősíthette, s figyelemre méltó, hogy az uralkodó másik kitüntetett alapítványa – a hasonlóképp antik romok környezetében emelt – óbudai prépostság temploma szintén az apostolfejedelemnek volt szentelve. A korábbi, 11. századi székesegyházat a korábbi kutatás egyrészt a székesegyház déli oldala mellett feltárt maradványokban kereste, másrészt a fennálló székesegyház területén sejtette. A legutóbbi régészeti feltárások az altemplom közepén négyzetes alaprajzú késő antik sírkápolnát hoztak felszínre, igazolva azt a régi sejtést, hogy a székesegyház korai részei, valamiképp „ókeresztény mártírhamvak” köré épültek. Újabban ugyanitt az altemplom főhajójának és apszisának területén felételezik a korai, 11. századi székesegyház – egyhajós, egyapszisos – maradványait is. Az építéstörténet relatív kronológiájának fő támpontja 1064 húsvétjához kapcsolódik, amikor Mór püspöksége alatt (1036 – 1070) Salamon király,

valamint Géza és László hercegek pécsi találkozásán a székesegyházat és a közvetlen környezetében álló épületeket tűzvész pusztította el. A ma ismert Árpád-kori székesegyház építésének *terminus post quem*-jét hagyományosan e dátumban jelöli meg a kutatás. (A teljesen új alapokon való felépítés, illetve a *renovatio*, a korábbi, 11. századi maradványok részleges befoglalásának lehetősége egyaránt nyitott és régészetileg tovább vizsgálandó kérdés.) Mindenesetre az épület alaprajzi elrendezése, részletformái, valamint faragványai között a legkorábbi, stíluskritikailag jól megragadható és datálható maradványok 1100 tájára, a korai 12. századra vallanak.

A 11. századi királyi sírhely lokalizálása a kutatás mindmáig visszatérő, nehezen tisztázható kérdése. Az utóbbi évtizedekben vetődött fel, hogy helye valamiképp az altemplom nyugati végének közep-tengelyében nyíló sírkamrában keresendő, amely a székesegyház román kori architektúrájának szerves része lehetett. Temetkezéssel és/vagy ereklyekultusszal kapcsolatos kitüntetett helyzetére utal, hogy felette a templom terében a Szent Kereszt-oltár építménye – a székesegyházi liturgia-eszmei középpontja – állott. Az építéstörténeti problémák megítélését nehezíti, hogy a 19. század végén a középkori székesegyház maradványait, építéstörténetének egymásra rakódott rétegeit nagyszabású újjáépítés számolta fel. Az 1882–1891 között Friedrich von Schmidt (1825–1891) bécsi építész tervei szerint megvalósult, neoromán stílusú székesegyház-újjáépítés ugyan megőrizte a középkori székesegyház alaprajzának és felépítményének fő vonásait, sőt megújítva egyes épületrészeit (így például altemplomát is) megtartotta, azonban középkori falszöveveinek jelentős részét bontásra, *in situ* díszítőfaragványait másolatokkal („stílszerű” kiegészítésekkel) való pótlásra ítélte. A munkák során közel ezer tételt számláló, döntő többségében román kori faragvány került napvilágra, amelyeket a Dómkőtar őriz. Az archív ábrázolások mellett e faragványegyüttes a középkori székesegyház építéstörténetének, művészeti történeti értékelésének legfontosabb forráscsoportja.

60–62. kép

A román kori székesegyház monumentális, háromhajós, bazilikális elrendezésű épület volt, amelyet keleten három, közös alapvonalról indított félköríves apszis zárt. A mellékapuszisok belső oldala az altemplom szintjén négyzetes alaprajzú volt. A székesegyház keleti fele alatt altemplom húzódott. A mellékhajóknak mind a keleti, mind a nyugati szakaszához egy-egy, a székesegyház oldalhomlokzatai elé lépő, négyzetes alaprajzú toronypár csatlakozott, de míg a keleti toronypár az altemplommal összefüggésben épült, a nyugatinál későbbi építés is elképzelhető, összefüggésben az építésmenet keletről-nyugat felé haladó kronológiájával. A nyugati részen az archív dokumentumokból sejthető esetleges korábbi épületmaradványok, előzmények és a 12. századi épületrész viszonya is számos kérdést hordoz. A székesegyház alaprajzi elrendezése egységes tervre vall, de hosszabb építésmennettel és több fázissal lehet számolni. A székesegyház keleti homlokzatát, az altemplomot és az apszisokat félköríves lezárású ablakok világították meg. A főapszist figurális (állatfők, torzfejek) és geometrikus konzolokkal alátámasztott vakívsoros párkány zárta, a vertikális faltagolás hiányzik. A tornyok egyes szintjeit vakívsoros párkányok választották el egymástól, a felső két szintet a keleti tornyok esetében párosával álló ikerablakok, a nyugati toronypár esetében pedig bélétes alakítású kapcsolt ablakcsoportok törték át. Míg az előbbiekhöz régies kockafejezetetek, az utóbbiakhoz kora gótikus sáslevelű bimbós fejezetek köthetők, melyek a nyugati toronypár felső szintjeit a 13. század első negyedére, nagy valószínűséggel már a burgundiai származású Bertalan püspök (1219–1251) korára datálják, egyúttal az Árpád-kori székesegyház-építkezés legkésőbbi – befejező szakaszát – képviselhetik.

63. kép

A székesegyház terének és tömegének meghatározó eleme a hatalmas, a templom keleti felét a hosszház teljes szélességében elfoglaló, pillérekkel és oszlopsorokkal öt hajóra osztott altemplom volt, amely a román kori székesegyház legkorábbi része és az új-jáépítés kiindulópontja lehetett. Egyszerű, letisztult párkányformái, sarokdíz nélküli attikai lábazatai és kockaoszlopfői 1100 tájára, a korai 12. századra valának. Felette megemelt szintű szentély emelkedett. A hosszházat hat pár pillér osztotta három hajóra. A hasáb alakú pillérek sorát a szentély és a hosszház határán (diadalív), továbbá a nyugati szakaszban erő-

teljesebb, féloszlopokkal bővített pillérpár gazdagította. A keleti összetett pillérpár esetében az árkádívek méretében és hevederív-tagolásában is tükröződő váltás tervmódosításra utal. A nyugati pillérpár esetében viszont karzatelrendezést, illetve annak tervét feltételezi a kutatás, egy komplexebb tételrendezésű, részben talán 11. századi előzményeket fenntartó, a nyugati toronypárhoz is kapcsolódó nyugati építménnyel (*Westbau*val) összefüggésben. E kérdés megítélése és a nyugati rész datálása vitatott. A hosszház pilléreihez több a 12. század első felére, közepére helyezhető figurális- és növényi díszítésű fejezet, továbbá geometrikus alakítású kockaoszlopfők, valamint attikai típusú lábazati bázisok, párkányok köthetők. Egyes elképzelések szerint a székesegyház nyugati szakaszainak kiépítése, a nyugati homlokzat tengelyében nyíló elegáns tagolású márványkapuval és annak az oldalhomlokzatokon nyílt egykori párjaival együtt 1200 tájáig is elhúzódhatott, más vélemények szerint mindezek időben szorosabban követték a keleti részek 12. század közepe tájára elkészülő kiépítését. A nyugati kapu nemcsak a magyarországi művészetben egyedülálló tagozatformái, hanem római síremlékek másodlagos felhasználásával nyert fehér márvány anyaga és antik gránitoszlopok *spolium*ként való beépítése miatt is figyelemre méltó. A kapuk megítélése összetett, hisz vésett, inkrusztrált díszű márványlap is fennmaradt a székesegyházból, mely bizonyos szálaikon az esztergomi *Porta speciosa*hoz is köthető.

95. kép

94. kép

A székesegyház diadalívének vonalában, a megemelt szintű szentéllyel, az altemplom nyugati homlokzatával, valamint az altemplomi lejáratokkal összefüggésben a 12. század közepe tájától, több szakaszban, figyelemre méltó belsőépítészeti együttes létesült. Ennek központi eleme az altemplom nyugati homlokzatának tengelyében felépült Szent Keresztoltár volt. Belső sarkain falpillérekkel tagolt, bordás keresztboltozattal és sátozottóval fedett, monumentális cibóriumként megjelenő építmény lehetett. Zárókövét az Isten Báránya (*Agnus Dei*) díszítette, tagozatait gazdagon faragott, sötétkék és bíborvörös alapon kifestett, aranyozott növényi ornamentika borította. A 12. század harmadik negyedére datált oltárépítmény faragott ornamentikájának előzményeit elsősorban a lombardiai emlékekben (Pavia, Parma, Milano) mutatta ki a kutatás, a közvetlen

83–85. kép

vagy áttételes (részben Rajna-vidéki és közép-európai emlékek, pl. Speyer, Olmütz által közvetített) hatás kérdése azonban nyitott. A Szent Kereszt-oltár által képviselt stíluskör egyik fontos hazai előzménye a székesfehérvári királyi prépostság 1150-es és 1170-es évek közé helyezhető emlékműanyagában (kapuzat és belsőépítészeti faragványok) fedezhető fel. A díszítés nemcsak a székesegyházi liturgiában kitüntetett szerepű Szent Kereszt-oltárnak szólt, hanem az altemplom nyugati részéből nyíló, közvetlenül az oltár alatt található, *in medio domus* helyzetű sírkamrának is, mely a benne eltemetett személy vagy a befoglalt „ereklyék” körül kialakuló kultuszra utal. A Szent Kereszt-oltárt követően, annak két oldalán készültek el a mellékhajókból az altemplomba vezető lépcsőlejáratok, oldalfalaikat a korabeli emlékműanyagban egyedülálló módon, egymás felett több zónában, narratív domborműves ciklusok díszítették. Stíluskritikai megfigyelések szerint a déli altemplomi lejárát együttese kronológiailag megelőzhetette az északit. A déli lejárát oldalfalait három egymás feletti zónában Sámson történetéből, valamint Jézus gyermekségéből és a Passióból vett jelenetek borították. Az északi lejárát fennmaradt északi részén egymás felett két zónában a teremtés napjait illusztráló, vakfülkébe foglalt jelenetek, valamint felettük az első emberpár története volt látható. Az altemplomi bejárat felett fenevadat tipró angyalpár között megjelenő Maiestas Domini ábrázolás kiemelkedő minőségű maradványai, valamint apokaliptikus aggastyánok szobrai az Utolsó Ítélettel kapcsolatos téma jelenlétére utalnak.

A Szent Kereszt-oltár és környezete faragványainak festett polikrómiája és aranyozott ornamentikája mellett a székesegyház 1880-as évek elején feltárt, majd megsemmisült román kori és késő középkori falképeinek maradványait akvarellmásolatok őrizték meg. Az Árpád-kori falképek nagy valószínűséggel a 12. század végén, az 1200-as évek legelején készültek, elsősorban a szentélyre terjedhettek ki, és amennyire megítélhető, észak-itáliai, főként lombardiai, venetói és dél-tiroli stílusorientációról tanúskodhattak. A székesegyház belsőépítészeti dekorációját és kifestését II. Macharius (1162–1186) és Bár-Kalán nembeli Calanus (1186–1219) püspökök idejére teszi a kutatás.

Késő középkori falképek közül megemlíthető a 13. század végére, 14. század elejére datálható, az egy-

kori főapszis északkeleti részére tehető *traditio legist* ábrázoló festmény, valamint a 14. századra helyezhető egy votívkép részletének (*Nicolaus cantor?*) az ábrázolása. A székesegyház nyugati részével kapcsolatban pedig talán a 15. század elejére tehető ornamentális és figurális falképekről maradtak fenn másolatok.

A székesegyház épületét érintő jelentős beavatkozásra az 1500-as évek legelején került sor. Ernuszt Zsigmond püspök (1473–1505) idejében a főhajó késő gótikus boltozatot kapott, melyet festett felirat datált és nevezte meg készítőjét (1505 – *labore magistri Demetri lapicide*). Ezzel együtt a román kori főszentélyen nagy méretű, mérműves ablakokat nyitottak. Utóbb Szatmári György (1505–1521) püspök megrendelésére, immár reneszánsz stílusban vörösmárvány tabernákulum készült a székesegyház déli oldalához csatlakozó *Chorpus Christi*-kápolnába.

A székesegyház környezetében állott középkori épületekről tudásunk – főleg azok újkori pusztulása miatt – még hiányosabb. Árpád-kori kifestésének tanúsága szerint a székesegyház nyugati részével összefüggésben számolni lehet a késő antik eredetű *cella trichora* fennállásával. A székesegyháztól nyugatra feltárt egyhajós, félköríves szentéllyel záródó, nyugati tornyos templom alapfalmaradványait a Keresztelő Szent Jánosnak szentelt, 13. századi eredetű egyházzal azonosították. A 18. századi ábrázolások szerint a székesegyház délkeleti tornyához csatlakozó épületszárny érett román stílusú épületmaradványt foglalt magába, amely az egykori kerengő káptalanterme lehetett. Régészeti kutatások hozták felszínre a székesegyháztól északra azt a hosszanti elrendezésű, téglány alaprajzú, toronnyal is bíró, a 14. században már elpusztult épületmaradványt, amelyet az Árpád-kori püspöki palotával is szokás azonosítani. Ettől nyugatra kerültek elő az ún. Aranyos Mária-kápolna maradványai, melyet Poroszló nembeli Miklós püspök (1346–1360) alapított 1355-ben. A kápolnához egy különösen igényes színvonalú, belsőépítészeti és szobrászati együttes is köthető, mely az alapító utóda, a Miklós püspökhöz hasonlóan szintén ugyanebbe a kápolnába temetkező Bergzaberni Vilmos püspök (1361–1374) korára tehető. A faragványtöredékek eredeti kontextusa több szempontból kérdéses, mindenestre a szobrászati töredékek egy részének lelőhelye arra vall, hogy ugyanebben az időszakban, ugyanezen műhely alkotásai a székesegyház számára is készülhettek.

79–81. kép

89, 92. kép

90. kép

91, 93. kép

199. kép

Bibliográfia

- KOLLER József: *Prolegomena in Historiam Episcopatus Quinqueecclesiarum. Posonii* 1804.
- HENSZLMANN Imre: *Pécsnek középkori régiségei, I. rész. A pécsi székes-egyháznak építészete*. Monumenta Hungariae Archaeologica, I. Pest 1869.
- HENSZLMANN Imre: *Pécsnek középkori régiségei, II. rész. A pécsi székes-egyháznak domborművei*. Monumenta Hungariae Archaeologica, II. Pest 1870.
- CZOBOR Béla: Legújabb pécsi leletek, I–III. *Egyházművészeti Lap* 3 (1882) 225–232, 257–262, 289–296.
- GERECZE Péter: A pécsi székesegyház régiségei, I–IV. *Archaeologiai Értesítő* 15 (1895) 36–48, 129–140, 333–361, 401–412.
- GERECZE Péter: A pécsi székesegyház oltársátra és többi szobrászati maradványa. *Archaeologiai Közlemények* 20 (1897) 72–171.
- SZŐNYI Ottó: *A Pécsi Püspöki Múzeum Kötára*. Pécs 1906.
- SZŐNYI Ottó: A pécsi székesegyház. *Magyar Művészet* 5 (1929) 455–507.
- SZŐNYI Ottó: A pécsi Dómmúzeum. *Magyar Művészet* 5 (1929) 508–536.
- GOSZTONYI Gyula: *A pécsi Szent Péter-székesegyház eredete*. Pécs 1938.
- GEREVICH Tibor: Figurális szobrászat (A pécsi szobrásziskola, XII. század közepe). In: GEREVICH Tibor: *Magyarország román kori emlékei*. Budapest 1938, 171–177.
- DERCSÉNYI Dezső: *A pécsi kötár*. A Janus Pannonius Múzeum Füzetei, 1. Pécs 1962.
- DERCSÉNYI Dezső: A pécsi műhely kora. In: DERCSÉNYI Dezső (szerk.): *A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*. Budapest 1964, 33–50.
- Cs. TOMPOS Erzsébet: A pécsi székesegyház Schmidt-féle újjáépítése. Fejezet a magyar műemlékvédelem történetéből. *Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei* (1964) 33–97.
- HAJÓS Géza: A pécsi románkori székesegyház „Népoltára” (Története, ikonográfiája, jelentősége). *Művészettörténeti Értesítő* 15 (1966) 185–193.
- HAJÓS, Géza: *Die romanischen Skulpturen der Kathedrale von Pécs (Fünfkirchen) in Ungarn*. Dissertation, Universität Wien 1970.
- LEVÁRDY, Ferenc: Il pontile della cattedrale di Pécs. In: *Actes du XXIIe congrès international d’histoire de l’art, 1969*. Budapest 1971, 421–425.
- TÓTH, Melinda: La cathédrale de Pécs au XIIe siècle. Problemes queposent les recherches d’un décor sculptural. *Acta Historiae Artium* 24 (1978) 43–59.
- TÓTH, Melinda: Pécs und die Skulptur Ungarns im 12. Jahrhundert. In: *Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn*. Az István Király Múzeum Közleményei A. sor. 24. Székesfehérvár 1979, 21–29.
- TÓTH Melinda: A pécsi székesegyház nyugati karzata. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 429–455.
- NAGY Emese: Adatok a pécsi székesegyház altemplomi lejáratainak problematikájához. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 327–334.
- BOROS László: *A pécsi székesegyház a 18. században*. Művészettörténeti Füzetek 18. Budapest 1985.
- TÓTH, Melinda: Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. In: MÖBIUS, Friedrich – SCHUBERT, Ernst (hg.): *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*. Weimar 1987, 81–108.
- TÓTH Melinda: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a román korban. In: Mikó Árpád – Takács Imre (szerk.): *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiáll. kat. magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1994, 123–130.
- TÓTH Melinda: A pécsi székesegyház márványkapuja. *Művészettörténeti Értesítő* 43 (1994) 5–12.
- TÓTH Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai, II. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19/20 (1993–1994) 327–345.

- TÓTH Sándor: Pillér és ív a magyar romanikában. In: BARDOLY István – LÁSZLÓ Csaba (szerk.): *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára*. Művészettörténet Műemlékvédelem X. Budapest 1998, 49–73.
- SZIJÁRTÓ Kálmán – G. SÁNDOR Mária (szerk.): *Die Bischofsburg zu Pécs – Archäologie und Bauforschung / Pécs püspökvár – Régészet és épületkutatás*. Budapest–München 1999.
- FARBÁKY Péter: *Szatmári György, a mecénás*. Művészettörténeti Füzetek 27. Budapest 2002.
- MAROSI Ernő: Die Domsulpturen von Pécs. Kunsthistorische Einordnung und Inszenierung als ein Paradigma ungarischen Selbstverständnisses. In: BORN, Robert – JANATKOVÁ, Alena – LABUDA, Adam S. (hg.): *Die Kunsthistoriographien Ostmitteleuropa und der nationale Diskurs. Humboldt Schriften zur Kunst- und Bildgeschichte*. Berlin 2004, 233–252.
- SZAKÁCS Béla Zsolt: Másolás és újraalkotás: a pécsi altemplomi lejáratok domborművei. *Ars Hungarica* 33 (2005) 241–256.
- FEDELES Tamás – SARBAK Gábor – SÜMEGI József (szerk.): *A pécsi egyházmegye története, I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Pécs 2009.
- MAROSI Ernő: A pécsi román kori székesegyház narratív reliefjeiről. In: BUBRYÁK Orsolya (szerk.): „Ez világ mint egy kert...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Budapest 2010, 549–564.
- SZAKÁCS Béla Zsolt: Dombó és a korai altemplomok Magyarországon. In: Kollár Tibor (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Budapest 2010, 671–715.
- BUZÁS Gergely: A középkori pécsi püspökvár. In: HEIDL György – RAFFAY Endre – TÜSKÉS Anna (szerk.): *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. Pécs 2016, 75–103.
- FEDELES Tamás: Ecclesia cathedralis Quinqueecclesiensis. A pécsi székesegyház az írott források tükrében. In: HEIDL György – RAFFAY Endre – TÜSKÉS Anna (szerk.): *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. Pécs 2016, 105–117.
- LŐVEI Pál: A gótika és a pécsi székesegyház. Középkori síremlékek. In: HEIDL György – RAFFAY Endre – TÜSKÉS Anna (szerk.): *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. Pécs 2016, 203–216.
- MAROSI Ernő: A pécsi székesegyház és a magyarországi romanika művészete. In: HEIDL György – RAFFAY Endre – TÜSKÉS Anna (szerk.): *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. Pécs 2016, 121–150. (újra-közölve: MAROSI Ernő: A pécsi székesegyház és a magyarországi romanika művészete. In: MAROSI Ernő: „Fénylik a mű nemesen”. *Válogatott írások a középkori művészet történetéről, I.* Budapest 2020, 318–332.)
- RAFFAY Endre: Kontinuitás és stíluspluralizmus. Összefüggések a pécsi székesegyház épületén és díszítőfaragványain. In: HEIDL György – RAFFAY Endre – TÜSKÉS Anna (szerk.): *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. Pécs 2016, 151–188.
- SZAKÁCS Béla Zsolt: A pécsi altemplomi lejáratok domborművei. Művészettörténeti probléma és morfológiai feladat. In: HEIDL György – RAFFAY Endre – TÜSKÉS Anna (szerk.): *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. Pécs 2016, 189–202.
- SZAKÁCS, Béla Zsolt: The Smiling Centaur, the Siren, and the Naked Man: Carvings from the Romanesque Cathedral of Pécs. *Codex Aquilarensis* 33 (2017) 73–84.
- TÓTH Zsolt: Sopianae késő római kori ókeresztény temetője és az első középkori székesegyház. In: HEIDL György – RAFFAY Endre – TÜSKÉS Anna (szerk.): *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. Pécs 2016, 43–74.
- TÓTH Zsolt – BUZÁS Gergely – NEMÉNYI Ráka: Előzetes beszámoló a pécsi székesegyház altemplomában végzett 2019. évi kutatásról. In: BÖHM Gábor – CZEFNER Dóra – FEDELES Tamás (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem*. Bölcsész Akadémia 4. Pécs 2020, 9–70.